

University
of Glasgow

MacCoinnich, A. (2006) '*Cleiffis of Irne:*' *Clann Choinnich agus gnìomhachas iarainn, c. 1569-1630*. In: McLeod, W. and Fraser, J.E. and Gunderloch, A. (eds.) *Cànan & Cultar: Rannsachadh na Gàidhlig 3*. Dunedin Academic Press, Edinburgh, pp. 137-152. ISBN 9781903765609

<http://eprints.gla.ac.uk/7732/>

Deposited on: 19 October 2009

'Cleiffis of Irne': Clann Choinnich agus gnìomhachas iarainn, c. 1569-1630

Aonghas MacCoinnich

Tha cuid a luchd-eachdraidh air a bhith a' dèanamh dimeas air na Gàidheil o shean, a' cur orra gu math tric gu robh iad leisg agus nach robh iad comasach air obraichean is gnìomhachas. Cha robh, am beachd sgrìobhaichean na h-eachdraidh, ri linn Bhictòria gu h-àraidh, rian aig sluaghan borba Gàidhealach air `adhartas' a dhèanamh ann an saoghal na malairt, an taca ris na Goill dhripeil. Ged nach bite an dùil ri beachdan sam bith eile ri linn nam Fuadaichean, cha deach buaidh nan seann tuigsean sin a chur gu aon taobh fhathast uile gu lèir. Thathar an dùil sùil mhionaideach a thoirt air an obair-iarainn a bha Clann Choinnich a' cur air adhart anns an t-siathamh agus an t-seachdamh linn deug mar dhòigh air ceist a thogail mu chuid dhe na beachdan sin.

B' e Clann Choinnich an cinneadh a bu chumhachdaiche ann an ceann a tuath na Gàidhealtachd ri linn rìgh Seumas VI (1567-1625). Bha iad ri obair mhalairt mar dhòigh air neartachadh an cumhachd is saidhbheis. Coltach ri urrachan mòra eile ann an Alba, bha saidhbheas uachdarain Chloinn Choinnich dlùth-cheangailte ris an oighreachd. Ghabh iad sealbh air Eilean Leòdhais ann an 1611 agus rinn iad oidhirpean air obair an iasgaich anns an eilean a leudachadh ri linn sin. Ann an 1630 thug iad eòlaichean Duitseach a-steach a Steòrnabhagh gus piseach a thoirt air an obair sin (Mackenzie, 1903, tdd. 305-27). Chan eil e fa-near dhomh sealladh a thoirt air an iasgach anns a' phàipear seo. Ach gabhaidh obair-mhalairt Chloinn Choinnich a chur fon phrosbaig le bhith a' toirt sùil air na h-euchdan aca ann an gnìomhachas an iarainn. Thathar an dùil fianais mu obair an iarainn a thaisbeanadh anns a' phàipear seo a thogas ceistean mu choinneimh beachdan coimheach an luchd-eachdraidh sheann-phasanta air Gàidheil a bha leisg is beag cur-leotha.

Cha robh dùil aig eòlaichean-eachdraidh o shean gu robh cinnidhean borba na Gàidhealtachd comasach air buadhan `sìobhalta', gun luaidh air gnìomhachas, a thogail. Chuir seo fearg agus corraich air aon sgrìobhadair on Ghàidhealtachd, Evan Macleod Barron (1934), ach cha robh mòran ga èisteachd.' Bha a' cheist seo air a togail o shealladh gu math diofraichte le sgrìobhaichean leithid Hugh Trevor-Roper (1983), eòlaiche-eachdraidh a bhuineadh do dh'Oxford is Cambridge. Na bheachd-san cha robh ann an Gàidheil is Gàidhealtachd na h-Alba ach daoine is dùthaich dheireach a b' fheàrrde am `piseach' a thàinig air an sgìre nuair a thàinig `adhartas' dhan

Ghàidhealtachd an dèidh Blàir Chùil Lodair.² Ged nach bite an dùil ris a' chaochladh o eachdraichean an t-seann nòis, agus ged nach fhaicear na h-aon bheachdan air am mìneachadh cho fosgailte, b' e beachdan leanmhainneach mar seo a dh'fhàg làrach an inntinn dhaoine fiù chun an latha an diugh. Gu dearbha, chithear buaidh na seann bheachdan no *stereotypes* sin ann an sgrìobhainnean nar latha fhìn, le dealbhan de Ghàidheil mar dhaoine nach gabhadh gnothaich ri malairt is gnìomhachas, is iad a' còmhnaidh ann an saoghal coimheach air leth agus air a sgaradh gu tur on chòrr de dh'Alba.³ Tha cuid, leithid Allan Macinnes (1996) agus Robert Dodgshon (1998) air ceistean a thogail mu choinneimh nan ìomhaighean àbhaisteach sin de na Gàidheil, ach tha mòran fhathast ri dhèanamh anns an t-seagh seo.⁴ Bha, is tha, na beachdan coimheach bitheanta seo de na Gàidheil stèidhichte air clàraidhean an riaghaltais fhèin, agus ged a mhothaich leithid Julian Goodare agus Michael Lynch (2000) dhen seo anns an dol seachad, ghabh iad ris na beachdan sin gun mòran ceasnachaidh is gun chus duilgheadais.⁵

B' iad seo na h-aon bheachdan a bha ri fhaicinn ann an cainnt na Pàrlamaid. Ged a bha pailteas iarainn air a' Ghàidhealtachd, cha deach aig daoine 'shìobhalta', nam beachdan, air sin a chur gu feum roimhe sin (1609) leis cho 'borb' is a bha na Gàidheil. B' e seo am beachd a thug a' Phàrlamaid mu oidhirp Shir Sheòrais Hay, cuide ri MacCoinnich, nuair a chur iad romhpa 'yrne milnis' a thogail air a' Ghàidhealtachd. Thug e trì bliadhna mus d'fhuair fiù Hay, duine gu math tùrail ann am poileataigs na Galldachd, monopalaidd air iarann an Alba.⁶

Chan e naidheachd ùr a tha ann gu robh gnìomhachas iarainn air taobh siar Rois mun àm seo, ach cha deach mòran aire a thoirt air mar a bha na Gàidheil fhèin an sàs arms a' chùis. Leis an ìre mhath a h-uile càil a bha air a sgrìobhadh mun chuspair seo - gnìomhachas iarainn anns a' Ghàidhealtachd — b' ann air euchdan Shir Sheòrais Hay a bha aire an luchd-eachdraidh. Bha Hay air a bhith na bhall den dream à Fìobha a bha ri iomairt tuineachaidh ann an Eilean Leòdhais, no na 'Fife Adventurers'. Nuair a chaidh cùisean an aghaidh muinntir Fhìobha, leig iad seachad an oidhirp aca ann an Leòdhas, do MhacCoinnich. Ghabh Hay, mar phàirt dhen rèiteach eadar e fhèin is Coinneach Òg, Fear Chinn Tàile († 1611), sealbh air coilltean mun chuairt air Loch Ma'ruibhe mar chuid fhèin den phàigheadh uaireigin eadar 1607 agus 1609.⁷ Bheachdaich John Dixon na chuid eachdraidh mu sgìre Gheàrrloch (1886) gur h-iongantach, ged nach robh fianais aige, gu robh obair-iarainn air choreigin air a bhith a' dol anns an sgìre mus do ghabh Hay sealbh air. Thug Dixon an tiotal 'ro-eachdraidheil' air obair iarainn sam bith an Geàrrloch mus tàinig Hay dhan sgìre sin, le cion fianais. Thug W. Ivison Macadam (1887), J. M. Lindsay (1977), agus J. H. Lewis (1984) uile iomradh air obair an iarainn air a' Ghàidhealtachd le luaidh air obraichean Loch Ma'ruibhe on uair sin. Lean iad Dixon le bhith a' cur cuideam air buaidh Hay anns an obair (Dixon, 1886, tdd. 72, 75, 77-82; Macadam, 1886-7; Lindsay, 1977; Lewis, 1984). Bha iomradh anns an ro-ràdh air cuid de na beachdan a tha air a bhith a' tighinn am follais ann an

eachdraidh, leithid Trevor-Roper, Lynch agus Goodare, mu Ghàidheil is gnìomhachas anns a' cheann a tuath mu thoiseach an t-seachdamh linn deug. Cha robh mòr an spèis, mar bu dual, ga cur aig na sgrìobhaichean sin ann an comasan nan Gàidheal a thaobh 'sìobhaltachd' agus gnìomhachas. Is e seo ìomhaigh stèidhichte nar latha-ne — nach bi is nach robh Gàidheil comasach air gnìomhachas. Ann am facail John H. Lewis (1984), is e a' toirt gearr-chunntas air obair iarainn anns a' Ghàidhealtachd air fad thar faisg air dà cheud bliadhna, a' tòiseachadh le obraichean Loch Ma'ruibhe:

All the ironworks mentioned thus far were established by outside speculators trying to capitalise with various degrees of success, on the untapped timber resources of the Scottish Highlands (Lewis, 1984, td. 439).

Ach ged a bha Lewis dhen bheachd seo, bha e deònach barail Dixon a leantainn gur dòcha gu robh rud beag air choireigin air a bhith ann roimhe, ged nach robh fianais aca airson a leithid.⁸ Ach ge b' e dè a bha a' dol roimhe, ann am beachd Lewis is càch, bha e soilleir gum b' ann air coille mar chonnadh a bha an gnìomhachas-iarainn seo a' crochadh. Bhathar an toiseach a' deànamh gual-fiodha dheth is bhathar a' leaghadh an iarainn às na creagan agus às an talamh leis. Bhathar a' caitheamh chuibhreannan mòra de choille gus an t-iarann a dhèanamh.⁹ Rinn eòlaiche Sasannach a bha ag obair do Chailean (bh. 1633), ciad iarla Shìophoirt (mac Choinnich Óig), ann an 1624 tomhais gum maireadh coille mu chuairt air aon dhe na làraich iarainn aige, 'at the lower end of Loch hew', mu dhà bhliadhna, agus an dèidh sin gum biodh cosgaisean an lùib na h-obrach le bhith a' slaodadh connadh a-steach.¹⁰ A thuilleadh air sin bha gainnead mòr choille ann an Sasainn, is feum aca, mu 1628, air iarann an dà chuid airson longan-cogaidh uidheamachadh agus cuideachd mu choinneimh obair an iarainn aca fhèin ann an Sasainn.¹¹

Tha luchd-eachdraidh, a' leantainn chlach-eòlaichean agus arc-eòlaichean, air a bhith a' deànamh tàire air an iarann dhùthchasach, no 'bog-iron', mar stuth bunaiteach gnìomhachais-iarainn mu chuairt air Loch Ma'ruibhe an taca ri creagan à ceàrnaidhean eile de Bhreatainn anns a bheil roinn nas motha de dh'iarann (Johnstone agus Mykura, 1989, tdd. 177-81). Agus ged a tha sgrìobhaichean air sealltainn cho bitheanta is a bha obraichean-iarainn air feadh Gàidhealtachd na h-Alba (mu 150 àite), is ann a bha sin ga dhèanamh, a rèir coltais, airson maith nan coimhearsnachdan fhèin (Photos- Jones agus Atkinson, 1998, tdd. 890-1). Cha bhiodh gu leòr iarainn no co-dhiù creag-iarainn math gu leòr an sin, a rèir coltais, air an gabhadh gnìomhachas nas motha a thogail.¹² Chaidh aig sgrìobhaichean air sin a dhearbhadh, gu ìre, nuair a rannsaich iad sprùilleach na fùirneis aig a' Cheàrdach Dhearg faisg air Poll Iù. Shoillsich seo gu robh iarann o sgìrean mu dheas, Fìobha agus Cumbria, am measg an stutha ionadail (Dixon, 1886, tdd. 80, 88-9). Thog Sir Seòras Hay (1620) casaidean an aghaidh iasgair Eideard Black à Largo (Fìobha), a' gearain gu robh Black air a' chreag-iarainn aige

a ghoid agus a chleachdadh mar bhallaist ann am bàt'-iasgaich. Tha e soilleir on seo gu robh Hay air cùmhnant-fastaidh a thoirt do Richard Barton, Sasannach, gu bhith a' giùlain na creig-iarainn chun na h-irne workis' aige.¹³

Ach ged nach eil teagamh sam bith ann gu robh iarann ga thoirt a-steach, tha e soilleir cuideachd gu robh iarann na sgìre ga chleachdadh gu ìre air choreigin. Tha seo, mar a bha daoine a' dùsgadh iarann on chreig anns an sgìre, agus a' bhuidhe a bha aige air beatha dhaoine, fhathast air a chomharrachadh ann an ainmean-àitean. Tha iad sin, ainmean a dh'fhaodadh a bhith a' riochdachadh obair-iarainn, pailt mun chuairt air Loch Ma'ruibhe. Tha an t-ainm 'ruadh' is ainmean a tha a' toirt iomradh air ceàrdach bitheanta, ach tha sin cumanta cuideachd air feadh na Gàidhealtachd, agus chan eil sin na dhearbhadh air càil gun tuilleadh taic. Ach tha an t-ainm Fùirneis beagan nas fheàrr mar chomharra air gnìomhachas iarainn.¹⁴ Ach le bhith a' cuimhneachadh mar a bha cuid a sgrìobhaichean teagmhach mu chleachdadh iarann dùthchasach, tha e inntinneach gu bheil còig ainmean leis an fhacal 'mèinne' annta, agus aon le 'iarann' (Pàipear-taice, àireamhan 4, 6-10) rim faicinn anns an sgìre. Tha aol' agus 'connadh', mar eileameidean ann an ainmean-àitean, a' cumail, is dòcha, cuimhne air dà stuth a bha gu math cudromach ann an obair an iarainn. Tha connadh soilleir gu leòr, is bha aol ga chleachdadh an dàrna cuid airson an ocsaidean a tharraing a-mach as an iarann leaghte, no mar lìnigeadh dhan fhùirneis.¹⁵ Tha *Bealach nan Sac*, is dòcha, a' cuimhneachadh an t-slaoid a bha aig luchd-obrach le ultach talamh-iarainn eadar àiteigin leithid Meall na Mèinne agus Fùirneis.¹⁶ Tha cuimhne cuideachd air Sasannaich a bha an sàs ann an obair an iarainn, is dòcha, le *Cladh nan Sasannach*.¹⁷

Shaoil Dixon (1886) gu robh sloinnidhean pearsanta — Kemp, Bethune agus Cross — a bha a' nochdadh anns an sgìre na latha fhèin a' riochdachadh sliochdan nan Sasannach a bha an sàs uaireigin an obair an iarainn. Bha beachdan Dixon (a' leantainn, is dòcha, beul-aithris) mu Bhethune is Kemp co-dhiù mar ainmean Shasannach ceàrr.¹⁸ Ach ged nach robh na beachdan mu na h-ainmean sin ceart, chan eil teagamh gu robh Sasannaich anns an sgìre. Thàinig iad sin a-steach aig dà àm a thaobh Loch Ma'ruibhe, a rèir na fianais anns na clàraidhean. B' e sin ann an 1612, nuair a thug Sir Seòras Hay iad a-steach, agus a-rithist mu 1628 nuair a phut Sìophort agus Nathaniel Udward obair-iarainn air adhart. Chaidh cuid co-dhiù dhe na Sasannaich a bha an dùil a dhol a dhèanamh ghunnaichean do Shìophort ainmeachadh ann an gearain a thog pàrlamaid Shasainn ann an 1628 (agus cha robh Kemp, Cross no Bethune nam measg).¹⁹

Is ann mu chuairt air Loch Ma'ruibhe, mar a bhiodh dùil, a tha an fhianais as fheàrr mu obair an iarainn a thaobh ainmean-àitean. Ach chithear cuid dha na h-aon ainmean seo, a' nochdadh cuideachd ann an Srath a' Bhathaich, Srath Raineach, Srath Chonnain, agus ann an sgìre na Comraich, far nach robhas an dùil gu robh a leithid a dh' obair a' tachairt (Pàipear-taice, air. 23, 25, 27). Chan e fianais mhath anns no h-ainmean seo nan aonar, agus dh'fhaodadh na h-ainmean seo a chaidh a thogail (gu h-àrd) ann an sgìrean Raineach, Shrath a' Bhathaich agus Shrath Chonnain a thogail à

sgìre sam bith. Ach is e as adhbhar gun deach na sgìrean mu dheireadh sin a thaghadh gu bheil beagan fianais ann o làmh-sgrìobhainnean gu robh obair-iarainn a' dol air adhart annta. Tha fiosrachadh gu math tearc mu oighreachd MhicCoinnich anns an t-siathamh linn deug. Chaidh a' mhòr-chuid de na pàipearan a chall, a rèir coltais, ach chaidh aon dhiubh a ghhlèidheadh, ge b' e dè bu choireach. Chaidh cunntas bliadhna, no *compt* Chailein Chaim bh. 1594), Fear Chinn Tàile (athair Choinnich Óig), a chaidh a dhèanamh air a' chiad bliadhna dhe cheannas (1569-70) a shàbhaladh (BL Add. MS 39210, duilleagan 7-17). Tha e follaiseach on làmh-sgrìobhainn seo gu robh obair an iarainn ga cur air adhart am measg luchd-oighreachd MhicCoinnich mu 1569-70. Tha e soilleir leis mar a tha iomradh air luchd an fhearainn a' libhraigeachd colis' aig `termes' (a h-uile ceann tìde, m.e. Latha Caingis is Làtha Fèill Mhàrtainn nuair a bha e mar dhleasdanas orra pàigheadh) ann an `compt' Chailein Chaim ann an 1569, gu robh seo na fhasan nach robh idir ùr (BL Add. MS 39210, duilleagan 13v, 16v). Tha am beachd seo a' faighinn taic o sgrùdadh a rinn arc-eòlaichean o Oilthigh Ghlaschu ann an còig làraich far an robh daoine an dùil gu robh obair-iarainn a' dol air adhart anns an t-seachdamh linn deug. Bha e soilleir o na sgrùdaidhean rèidio-charbonach sin a rinn iad air fiodh a bha air a chleachdadh mar chonnadh obair an iarainn gu robh daoine air a bhith ag obair air iarann mu chuairt air Loch Ma'ruibhe on tritheamh linn deug gu ruige an t-seachdamh linn deug.²⁰ Ged nach eil fianais sgrìobhte ann nas tràithe na seo, 1569, tha e soilleir mar seo gur e seann chleachdadh a bha aig Clann Choinnich (no luchd an fhearainn anns na ceàrnaidhean sin) ann a bhith an sàs ann an obair an iarainn.²¹

Tha e soilleir on chùntas seo ann an 1569 gu robh iarann ga dhùsgadh is ga leaghadh on chreig. A rèir coltais bha fùirneis air choireigin aca an sin far an robh daoine, `blawaris', a' cleachdadh, is cinnteach, balg-sèididh. Leis mar a tha na `blawaris' air an ainmeachadh mar dhaoine sònraichte, is cinnteach gu robh na daoine sin eòlach air an obair ann an Srath Chonnain, Ceann Loch Iù agus Srath a' Bhathaich. Bha iad cuideachd a' cleachdadh nan `colis', gual-fiodha no *charcoal* a rèir coltais, airson an teas iomchaidh a ruighinn anns an fhùirneis. Bha e mar fhiachaibh air luchd an fhearainn anns na sgìrean sin na `colis' sin a dheasachadh mu choinneimh obair an iarainn, an dà chuid a thaobh na h-obrach ann a bhith a' dùsgadh an iarainn on talamh, agus cuideachd — is tha seo soilleir on làmh-sgrìobhainn sin — ann a bhith a' toirt gual-fiodha dhan cheàrdach airson an t-iarann fhèin a chur gu feum.²² Bheireadh sin taic o làmh-sgrìobhainn don fhianais on chomharrachadh a chaidh a dhèanamh le rèidio- carbon air àiteachan mu chuairt air Loch Ma'ruibhe, gu robh iarann ga obrachadh ann cho fada air ais ris an tritheamh linn deug.

Is ann o thoiseach-tòiseachaidh ceannas Chailein Chaim a bhuineas an *compt*, 1569. Ach chan eil an còrr a dh'fhiosrachadh ann mu obair-iarainn gu àm a bhàis, ann an tiomnadh deireannach Chailein Chaim (1594) agus o thiomnadh deireannach Sìne Rois, bean a mhic, deich bliadhna an dèidh sin. Tha e soilleir on seo gu robh e mar

fhiachaibh air luchd an fhearainn ann an sgìrean Shrath Chonnain agus Chinn Loch lù an cuid màil a phàigheadh mun àm seo le iarann.²³ Chan e a-mhàin gu robh seo a' tachairt mus tàinig Sir Seòras Hay faisg air an sgìre (1607x1609), ach leis mar a bha e na dhleastanas air an t-sluagh seo a dhèanamh mu choinneimh an cuid màil, chan eil rian ann nach b' e cleachdadh a bha seo a bha a' dol fad ùine mhòr. Cha b' e Cailean Cam an aon uachdaran Gàidhealach a bha a' cur air adhart leithid a ghnìomhachas agus tha mìrean beaga de dh'fhiosrachadh ann gu robh a leithid a' tachairt ged a b' ann aig ìre tòrr na bu lugha air feadh na Gàidhealtachd. Ach tha obraichean Chailein eadar-dhealaichte oir bha e ga dhèanamh gu ìre nas motha.²⁴

Ged a tha e follaiseach gu robh Clann Choinnich an sàs gu ìre mhòr ann an obair an iarainn, chan eil meud nan obraichean aca soilleir. Bha fios gu robh gobhaichean anns an ìre mhath a h-uile sgìre anns a' Ghàidhealtachd a bha comasach air iarann obrachadh, mar a bha an ceàrd ('kaird') a bha a' càradh ghlasan-dorais, innealan iarainn is crainn-treabhaidh is eile mun chuairt air Cinn Eilein, crannag (daingneach air loch) MhicCoinnich agus an Caisteal Dearg (Redcastle) ann an 1569.²⁵ Ach cha b' ann a' dùsgadh mìrean beaga iarainn a chumadh tac ri gobha no dhà a bha Clann Choinnich, oir bha mòran iarainn aca ga dhèanamh. Tha an dòigh anns an robh leithid Alasdair Falconer (*fl.* 1569) ga reic as leth MhicCoinnich anns na sgìrean mun chuairt mar chomharra air seo.²⁶ Tha fios gur ann an Roinn Eòrpa a bha a' mhòr-chuid de dh'iarann na h-Albann a' tighinn mun am seo, ach bu mhath dh' fhaoidte gu robh Clann Choinnich, gu ìre, a' cumail iarann ris a' choimhearsnachd mun cuairt orra (Ditchburn, 2000, tdd. 184, 188-9).

Ach tha ceist gu math bunaiteach agus gu math sìmplidh mu choinneimh meudachd an iarainn air a bheil iomradh anns na tiomnaidhean. 'S e sin ceist cothromachadh am meud fhèin. Is ann air 'cleiffs of irne' a tha iomradh anns na tiomnaidhean.²⁷ Chan eil e idir soilleir dè a bha anns an *cleiff* a thaobh meudachd. 'S ann ann an Scots a tha na làmh-sgrìobhainnean seo air fad. Tha am facal (*clof* no *cloif*) a' nochdadh ann an *Dictionary of the Older Scottish Tongue* mar mheud 'sònraichte' de dh'iarann.²⁸ Tha seo air dhealbhadh ann an tùsan Scots mar fhacal cho fada air ais ris a' chòigeamh linn deug. Ach am faodadh gu robh ceangail aig an seo 'cleiff/cloiff' ris an fhacal Ghàidhlig 'cliabh/clèibh?' Is dòcha, leis mar a bha 'blawaris' (luchd-obrach nam balg-sèididh) agus colis' (gual-fiodha) a' dol air na làraich anns na sgìrean iomallach sin, gu robh an t-iarann air a leaghadh as a' chreig, no as an talamh mus deach a chur dha na clèibh — co-dhiù mus do dh'fhàg e na sgìrean sin. Faodar is dòcha beachdachadh cuideachd gu robh ainmean-àitean ann an Siorrachd Rois fo smachd MhicCoinnich mar *Bealach nan Sac*, *Torran nan Cliabh*, *Coire a' Chliabhain* agus *Leathad nan Cartach*, uile ann an sgìrean far an robh seo a' tachairt agus a' cumail cuimhne air an libhraigeachd no am meud-slaodaidh seo, ged nach eil e an àithne seo a dhearbhadh.²⁹ Ged nach eil e cinnteach dè bhathar a' cothromachadh le 'cleiff', tha e soilleir gur e meud meadhanach mòr a bha ann an seo, oir bha 1500 cliabh iarainn ann an tiomnadh

Chailein Chaim, le luach £1,500. (Bha seo a' riochdachadh 10% de theachd a-steach Chailein a rèir an tiomnaidh dheireannaich aige, 1594).³⁰ Ged a tha eòlaichean-creige a' dèanamh tàire an-diugh air a' mheud agus air an t-seòrsa de dh'iarann, 'bog-iron', a tha anns na creagan agus anns an talamh ann an Siorrachd Rois (Johnstone agus Mykura, 1989, tdd. 177-81), tha e soilleir gu robh gu leòr ann a chùim na tùsanaich agus, gu ìre air choreigin, an sgìre mu chuairt saidhbhir ann an iarann.

Ma thèid seo a chur an coimeas ri obair-iarainn an Sasainn anns an t-siathamh linn deug a thaobh phrìsean, faodar tomhais gu robh mu 12 thunna de dh' iarann anns na 1,500 cliabh an tiomnadh Chailein Chaim aig a' char as isle.³¹ Chan e coimeas sàbhailte a tha ann an seo. Ach tha fios co-dhiù gu robh na Sasannaich air mothachadh dha 'iron mines' air taobh siar Rois is iad air mapa John Speed a chaidh fhoillseachadh ann an 1610.³² Mar sin, ged is dòcha gum bite a' toirt cuid a chreag-iarainn a-steach a Ros, bha oidhirp ga dèanamh gus na stuthan mun chuairt a chleachdadh. Chaidh seo a shoillseachadh ann an litir o Steven Aynescombe, eòlaiche mèinneadarachd-iarainn à Sasainn a bha ag obair dha Siophort (1624). Bha litir Aynescombe ag aithris gun tug e pìosan creige is crèadha leis sìos a Shasainn a dh'fheuchainn gun tuigeadh e dè na dòighean a b' èifeachdaiche ann a bhith gan cleachdadh.³³ Mhìnich Dixon, o chionn còrr air ceud bliadhna, càite an robh an t-iarann seo ga fhaighinn, agus shoillsich e sia àitean ann an sgìre Gheàrrloch far am biodh creag-iarainn ri faicinn na latha fhèin. Bha cuid dhe na creagan seo le suas ri 50% mheatailt iarainn sa chreig. A rèir aithisg arc-eòlaichean a chaidh a dhèanamh o chionn ghoirid (1996, 1998), chaidh sprùilleach iarainn ionadail agus iarann nach deach aithneachadh a lorg (Dixon, 1886, tdd. 87, 90-6; Donnelly, Atkinson agus Photos-Jones, 1999, tdd. 40, 42, 47-8; Atkinson agus Photos-Jones, 1999a, tdd. 74-81, 127).

Tha seo, an ìre gu robh Clann Choinnich an sàs ann an gniomhachas-iarainn, a' cur car eile air sgeul Shir Sheòrais Hay. Mar a thugte iomradh gu h-àrd b' e Hay, a rèir luchd-eachdraidh, a chuir na h-obraichean air adhart. O shealladh Choinnich Òig, Fear Chinn Tàile, mac Chailein Chaim, ged-tà, bu mhath a dh'fhaoidte gum biodh e buannachail rèiteach a dhèanamh le Hay mu 1607 agus 1609 airson dà adhbhar. Air aon dhiubh sin bheireadh e cùis Choinnich fhèin gu buil le bhith a' faighinn sealbh air Eilean Leòdhais. Mar a chaidh a mhìneachadh gu h-àrd, bha Hay air ball de na 'Fife Adventurers' aig an robh còirichean laghail air Leòdhas. Agus, le bhith a' toirt caob de choilltean Chinn Loch lù do Hay, bu mhath a dh'fhaoidte air mhàl grunnan bhliadhnachan, gheibheadh Coinneach dòighean obrach 'adhartach' ùra, is taic phoileataigich mu dheas.³⁴ Bha monopolaidh air iarainn aig Hay ann an Alba, o mu 1612. Thug e cuideachd luchd-obrach a-steach o Shasainn dhan Ghàidhealtachd anns an aon bhliadhna, agus fhuair na laoich sin cead ghunnaichean a ghiùlain gun deigheadh aca air an dìon fhèin o na tùsanaich.³⁵ Faodar a bhith an ìre mhath cinnteach cuideachd go robh Sir Seòras a' toirt a-steach teicneòlas ùr, a ghabhadh à bhrath chan ann air na coilltean a-mhàin, ach air an iarann anns an dùthaich o 1612 a-mach.³⁶ Bha ùird

(agus, is dòcha, balg-sèididh) air ghluasad fo chumhachd bùirn mu choinneimh obair an iarainn. Bha muilnean-sàbhaidh aig Hay is iad sin cuideachd, is dòcha, air ghluasad fo chumhachd bùirn a bha ag ullachadh nan coilltean airson nam fùirneis.³⁷ Tha arc-eòlaichean cinnteach gu robh na h-obraichean seo air oighreachd MhicChoinnich nam *blast furnaces*, le tòrr mòr a bharrachd a theas na bha anns an t-seann fheadhainn a bha ann roimhe.³⁸ Bha seo air fear dhen chiad seòrsa dhen fhùirneis seo ann an Alba. Bha Lewis dhen bheachd gu robh trì dhiubh seo ann mu chuairt air Loch Ma'ruibhe: An Ceàrdach Dearg, Fasagh, agus Leitir Iù. Is cinnteach gu robh seo ceart. Chaidh iad seo ainmeachadh ann an cùmhnant a dhealbh Siophort le each ann an 1628 (faic gu h-ìosal) mar 'Lochew, Letterew, Innerew'.³⁹ Agus bha aon diofar mòr eile an cois nam 'blast furnaces', ge b' e cuine a thòisich iad air oighreachd MhicCoinnich, sin gun tigeadh sìor dhol am meud air na bhathar a' cruthachadh de dh'iarann. Bha eòlaichean a' tomhais far an do thachair seo ann an Sasainn - fàgail seann dhòighean obrach an iarainn agus gabhail ri na *blast furnaces* anns an t-siathamh linn deug, gu robh na fùirneisean a' cur a-mach sia uimhir a bharrachd de dh'iarann na bhathar roimhe.⁴⁰ Bha diofar mòr eile ann. Far an robh teas cho mòr ga chruthachadh bha e tòrr na fhasa iarann leaghte a dhòrtadh do chruth thaghte ('cast iron') seach a bhith ga theasachadh is ga bhualadh ri chèile agus innealan (mar ghunnaichean) tòrr mòr nas làidire a dhealbhadh mar thoradh air seo.

Tha e soilleir nach b' ann an urra ri Sir Seòras Hay a bha na h-obraichean seo uile gu lèir. Tha e follaiseach o litrichean Chailein Ruaidh, ciad iarla Shiophort, anns an luchar 1624 gu robh esan cuideachd ag obair còmhla ri Hay air an oidhirp sin. Sgrìobh Cailean litir gu Hay a dh'inne mar a tharraing e eòlaiche-iarainn a-nuas à Sasainn a thoirt bheachdan mu thuilleadh mhèinnean fhosgladh ann an Loch Carrann gus an obair a bhrosnachadh.⁴¹ Tha e soilleir o litrichean on eòlaiche, Steven Aynescombe, gu Siophort gu robh dà fhùirneis aig Cailean Ruadh ri taobh Loch Ma'ruibhe, agus fùirneis eile ann an Loch Carrann anns a' Chèitean 1624. Bha Fear Loch Carrann, a rèir Aynescombe, a' fulaing o ghainnead iarainn, ged a bha a' choille mu chuairt pailt. Bha duilgheadas mu aon àite-obrach an Loch Ma'ruibhe leis mar a bha a' choille air caitheamh, agus bha dìth crèadha air fùirneis eile (NLS Adv. MS 33.1.1, imleabhar 10, tdd. 92-4). Sgrìobh Siophort litir gu Hay a' cur an cèill nan duilgheadasan sin. Ach bha Siophort (le taic o Hay) a' beachdachadh air rathad eile a ghabhail gus an obair a bhrosnachadh. Rinn e co-chòrdadh ri tighearna Colville on riaghaltas agus dithis eile, Nathaniel Udward, bùirdeasach à Lite, is Seumas Galloway, a bha nan eòlaichean ann a bhith a' dèanamh agus a' reic ghunnaichean. Bha monopolaidh aig Udward is Galloway air reic is cruthachadh ghunnaichean ann an Alba o 1623. Tha e soilleir gu robh an dithis seo an sàs as leth, agus cuide ri, Siophort ann an obair-iarainn is ghunnaichean mu chuairt air Loch Ma'ruibhe.⁴²

A rèir coltais bha obair rannsachaidh Aynescombe (1624) soirbheachail, oir lean an iomairt-iarainn seo ann an Ros fo stiùireadh Shiophort grunnan bhliadhnaichean

an dèidh sin. Bha e soilleir cuideachd gu robh Tighearna Yester a' toirt taic-airgid do dh'oidhirpean Shìophort a thaobh an iarainn ⁴³ Anns a' Mhàrt 1628 thug Yester 900 marg Albannach do Nathaniel Udward leis mar a bha e air a bhith a' cur ghoireasan air dòigh a thaobh:

stok and for workmen and instrumentis as requyrot for makeing of thrie monethis tryell casting of ordinance at Lochew or Loch[c]an'on (NLS MS 14476, duilleag 18).

Mar seo, bhathar airson feuchainn a dh'fhaicinn an gabhadh an obair a bhith air a dèanamh an toiseach, mus cuireadh iad cùisean air adhart ceart. Tha fios gun do shoirbhich leis an oidhirp seo, oir chaidh cùmhnant a dhealbhadh goirid an dèidh sin anns an Ògmhios 1628. Bha trì bhuidhnean a' tighinn còmhla anns a' chùmhnant sin. Bha Siophort air a' chiad bhuidheann. Bha:

George Viscount of Dupline Lord Hay of Kinfauns, John Lord Hay of Yester
[beàrn] Mr James Galloway m[aste]r of Requests and Mr Nathaniel Udward resident
at Leith ...

air an dàrna buidheann. Bha iad seo a' dol a thogail 46,665 marg (£70,000) mu choinneamh cosgaisean tòiseachaidh na h-obrach, ann a bhith a' dèanamh 'schott', agus bha an t-àite far an robh seo gu bhith air a dhèanamh gu math soilleir:

all and haill of the woodes & Yron work forges & furnessis of In and upon Lochew Letterew Innerew or within five miles of any p[ar]t ... (NLS MS 14476, duilleag 20)

B' e eòlaichean is marsantan o cheann a deas Shasainn, Sir Robert Vernon (Cambridge), Richard Bathhurst, Alexander Thomas (Kent) agus Denis Fleming (Surrey) a bha anns an treas buidheann nuair a chaidh a' chùmhnant a dhealbhadh air an 26 Ògmhios 1628.⁴⁴ Bha aig Vernon agus Thomas ri luchd-obrach a thoirt a-steach o Shasainn an ceann mìosa (NLS Charter 10779). Bha e soilleir on chùmhnant gur e 'ordynance shott and warrlyke engynes' a bhathar an (dùil a bhith a' dèanamh ann an dùthaich MhicCoinnich. Tha fiosrachadh anns a' chùmhnant cuideachd a tha ag innse carson nach eil mòran sgeul air fhàgail mu na gunnaichean a bha iad a' dèanamh. Bha e air a dhealbhadh anns a' chùmhnant gu robh a h-uile criomag iarainn nach robh ga cur gu feum ann an gunnaichean air a bhith ga thionndadh 'into barre iron att the forge'.

Bha trì miosan gan cur gu aon taobh a rèir a' chùmhnaint airson togail an iarainn agus gan cur gu aon taobh mar obair às aonais phrothaid. Dh' fheumadh prothaidean a bhith a' tighinn on ionad-obrach an ceann trì miosan aon uair is gu robh cùisean deiseil a thaobh nan obraichean no bha an cùmhnant ga leigeil mu sgaoil a thaobh a h-uile neach eile agus bhiodh uallach nam fiachan an urra ri Siophort uile gu lèir. Tha e soilleir on seo, leis mar a bha Siophort fhèin a' giùlain a' chunnairt, gum b' esan a bha,

gu ìre mhòr, a' cur chùisean air adhart. Tha seo air a dhèanamh follaiseach cuideachd leis mar a bha an treas cuid de na prothaidean gan roinn. Bha aon trian ga thoirt do Shìophort, aon trian do na marsantan Sasannach, agus an trian eile do charaidean Gallda Chailein Ruaidh (NLS Charter 10779).

Aig a' cheart Am is a bha Sìophort a' cur obair an iarainn an gnìomh, bha e ag iarraidh air na Duitsich a thighinn a thuineachadh ann an Steòrnabhagh gus an toireadh iad piseach air an obair-iasgaich aige an sin.⁴⁵ Bha e cuideachd, is cinnteach, ag iarraidh gum biodh an luchd-tuineachaidh Duitseach sin an urra ris a thaobh bathar, leithid fiodha, beathaichean-mairt agus nan gunnaichean no *ordnance* a bha luchd- obrach Shìophort a' dèanamh. Tha eiseimpleir dhen an seo ri fhaicinn nuair a thug Cailean Ruadh òrdughan do dh' fhear Mungo Hamilton, a bha a' togail rèiteach às a leth anns an Olaind le marsantan Duitseach, ann an 1628-9. Mar seo bha Sìophort (tro Hamilton) a' tabhairt coille do na Duitsich o eilean a bha mu mhìle a dh'fhaid air an oighreachd aige.⁴⁶ Bha Sìophort cuideachd a' comhairleachadh Hamilton mun dòigh anns an toireadh e deasbad a thaobh phrìsean leis na Duitsich air adhart, is gun feumadh e co-dhiù ceithir nota air fhichead air gach tunna de ghunnaichean.⁴⁷

Tha e soilleir gun d'fhuair Sìophort a thoil le seo oir chaidh co-dhiù cuid de na gunnaichean a reic o chompanaidh Shìophort do na Duitsich mun Fhaoilleach 1631. Bha na Duitsich, a rèir coltais, a' gabhail nan gunnaichean o Shìophort is gan reic air an Roinn Eòrpa. Ach cha robh seo uile gu lèir soirbheachail. Bha na Duitsich, Martin Corijns Weyten, Bar[endt] van de Voorde agus Nicolas Cann, a' gearain gu robh mu fhichead tunna de ghunnaichean aca air fhàgail nach gabhadh a reic leis mar a bha feadhainn shaor o Shasainn, on Fhraing agus on t-Suain cho lìonmhor agus air a' phrìs ìsleachadh cho dona is gu robh iad a' call deich nota air fhichead As gach ceud orra.⁴⁸

Chan eil e ro shoilleir cuine a stad an obair-iarainn. Tha fios leis mar a bhathar a' feuchainn ri gunnaichean a reic ann am Middelburg anns an Òlaind mu àm na Bliadhn' Ùire 1631, gu robh an fhùirneis a' dol ann an seagh cruthachadh ghunnaichean trì bliadhna co-dhiù. Is e seo an t-iomradh as anmoiche, cho fad as aithne dhomh, air gunnaichean is obraichean-iarainn Shìophort. Cha robh Dixon, a chruinnich sgeulachdan anns an sgìre anns an naoidheamh linn deug, cinnteach a bharrachd, ach shaoil e gun do lean an obair gu ìre air choireigin gu deireadh an t-seachdamh him deug (Dixon, 1886, tdd. 75, 77-8). Bha iomradh orra seo ann an clàr a chaidh a tharraing ann an 1635, ach cha robh sgeul orra anns an ath chlàr-dùthcha Duitseach a bha air a chlàradh ann an 1654.⁴⁹ Chan eil fhios, aig an ìre seo, le cinnt carson nach do chum na h-obraichean a' dol, ach is fhiach ceistean fhaighneachd. Am faodadh, leis mar a chur borghan na h- Albann maille air malairt eadar Sìophort agus na Duitsich, gur dòcha gun do chuir sin às do mhargadh companaidh MhicCoinnich?⁵⁰ Am faodadh gun do mharbh co-fharpais o glnìomhachas na bu mhotha ann an Sasainn, an Fhraing is an t-Suain an gnìomhachas tòrr na bu lugha a bha aig MacCoinnich? Cha ghabh freagairtean a dhealbhadh mu choinneimh nan ceistean sin le cion fhianais aig an ìre seo.

Cho ghabh mòran a chòrr a ràdh le fios ach gu bheil e follaiseach gu robh Sìophort agus Clann Choinnich aig meadhan a bhith a' cur air adhart a' chiad fhùirneis-smàlaidh (*blast furnace*) ann an Alba mun chuart air Loch Ma'ruibhe.⁵¹ Faodar a bhith cinnteach cuideachd gun do shoirbhich leis an oidhirp seo co-dhiù dà bhliadhna no trì, ged nach eil fhios le cinnt dè a chuir stad air. Ach tha aon chomharra eile am measg phàipearan Tigheama Yester. Is e sin airgead, no co-dhiù cion airgid. Chan eil e ro shoilleir an e obair an iarainn a bu choireach, ach bha Tighearna Yester, a' cur chasaidean an aghaidh Sheòrais, dàrna iarla Shìophort (bh. 1651), gu robh fiachan £30,000 air a bha rim pàigheadh air ais do Yester ann an 1646 (NLS MS 14476, duilleag 17). Am faodadh gur e duilgheadasan a thaobh obair-iarainn a dh'adhbharaich na fiachan seo? Am faodadh gun do chaith na coilltean mar a bha Aynescombe ag ràdh a dh'fhaodadh tachairt an ceann dà bhliadhna no trì?⁵² Chan eil, aig an ìre seo, gu leòr fiosrachaidh ann a bheir taic do bheachdan taobh seach taobh mu chrìonadh nan obraichean.

Ach ged nach eil e soilleir dè an ìre gun do shoirbhich dhan iomairt seo, no cuine a thàinig na gnothaichean seo gu crìch, is fhiach a bhith mothachail air na chuir Clann Choinnich air adhart. Tha e soilleir gu robh iad a' buain an iarainn o na creagan air an oighreachd fada mus tàinig Seòras Hay dhan sgìre. Chan e a-mhàin gu robh iad eòlach is air a bhith an sàs ann an obair an iarainn fad iomadach linn, ach bha iad cuideachd a' dèanamh oidhirpean gus piseach a thoirt air cùisean. Thog iad airgead cuide ri luchd-dàimh on Ghalldachd gus maoinachadh leasachadh na h-obrach. Chruthaich iad bannan-malairt le uaislean on Ghalldachd gus seo a thoirt gu buil. Thug iad eòlaichean a-steach on Ghalldachd agus o Shasainn gus na modhan-obrach ùra a b' adhartaiche a chur an gnìomh air a' Ghàidhealtachd (agus, is dòcha gun ionnsaichheadh luchd an fhearainn o na cleachdaidhean ùra seo). B' ann aig Clann Choinnich agus an caraidean-malairt a bha a' chiad fhùirneis-smàlaidh ann an Alba, a rèir coltais. Bha iad an dùil mar seo stuthan (mar ghunnachan) a chruthaichheadh iad a reic le cuideachadh an caraidean-malairt as an Olaind. Ach ged nach eil cinnt mun dòigh anns an deach an obair seo na tàmh, tha e gu math soilleir nach robh Claim Choinnich (agus is cinnteach Gàidheil eile) idir deireach agus gun spionnadh a thaobh iomairtean malairt rè an linn seo. Bha am bhuidheann seo co-dhiù cho 'adhartach' ri daoine sam bith eile ann an Alba ann a bhith a' putadh an cùise fhèin ann am malairt agus gnìomhachas.

Ainmean Aitean agus Obair an Iarainn ann an Siorrachd Rois ?

Sgìrean Loch Ma'ruibhe /Ceann Loch lù /Poll-lù /

Geàrrloch

- 1 An Ceàrdach Dearg / Red Smiddy NG 862 798
- 2 Creagan an t-Sasannaich NH 046 696
- 3 Cladh nan Sasannach NH 005 659
- 4 Creag an Iarainn NG 820 756
- 5 Leathad na Ceàrdaich NG 815 756
- 6 Meall Mhèinnidh NG 955 748
- 7 Bealach a' Mhèinnidh NG 965 788)
- 8 Meall na Mèinne NG 908 815
- 9 Meall na Mèinne NG 880 697
- 10 Allt na Mèinne NG 888 702
- 11 Bealach nan Sac (air an t-slighe eadar Fùirneas agus Meall na Mèinne) NG 952 728
- 12 Fùrnais / Furnace (& Abhainn na Fùirneis) NG 970 705
- 13 Port an Aoil NG 930 722
- 14 Meall an tuill aoil NG 851 722
- 15 Camas a' Chonnaidh NG 930 712
- 16 Torran nan Cliabh (?)NG 835 824
- 17 Creagan Ruadh NG 980 626
- 18 Creag Ruadh NH 038 629

19 Creag Ruadh NG 855 738

20 Creag Ruadh NG 875 734

21 Ruadh Stac Mòr/ Ruadh Stac Bheag/ Coire Ruadh Stac NG 950610 (-NG974615)

Frith Srath a' Bhathaich

22 Coir' a' Chliabhain NH 320 760 ?

23 Abhainn Dearg (ann an Srath Bhathaich cuideachd) NH 325 785

Srath Raineach

24 Allt leathad Cartach NH 390 730 ?

25 Allt Ruadh NH 380 738

Srath Chonain

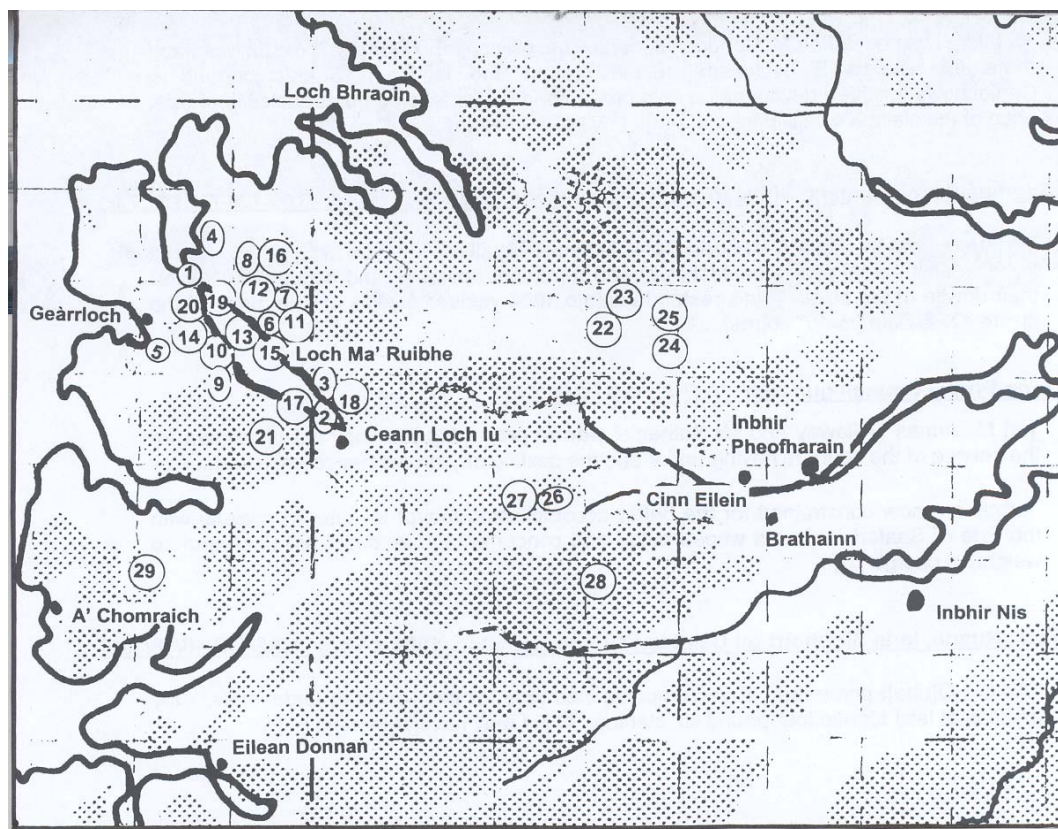
26 Gleann (& Inbhir) Mèinnidh NH 283 587

27 Creag Ruadh (?)NH 277 539

28 Braigh na Ceàrdaich (& Lùb na Ceàrdaich) NH 320 485

Sgìre na Comraich

29 Coire Toll a' Mhèinne (& allt gan aon ainm) NG 803 / 482

Ceann-notaichean

- 1 Macleod Barron, 1934, tdd. xix-xxvii; ach faic cuideachd Barrow, 1976, tdd. 151-3.
- 2 'Fortunately, after the suppression of the rebellion [1746], the Highlands were being opened up, and the forests of the north could be exploited by the industry of the south' (Trevor-Roper, 1983, td. 21).
- 3 'Probably some Highland chiefs did actually go to Inverness from time to time, or send their agents, rather as today's crofters go there for shopping trips'. Goodare, 1999, tdd. 223.
- 4 Airson feallsanachd eile, le daoine a' soirbheachadh a rèir an àrainneachd, faic Diamond, 1997.
- 5 Goodare agus Lynch, 2000, td. 187, 195, 201. Bha Goodare agus Lynch cuideachd a' meòrachadh air riaghladh an riaghaltais mar 'government at arms' length', agus a' Ghàidhealtachd seach Inbhir Nis mar 'conceptual wilderness' (td. 195).
- 6 Thomson agus Innes, 1814-75 [APS], imleabhar 4, tdd. 408, 515, 686. Faic cuideachd Macphail, 1916, td. 62; Mackenzie, 1894, td. 198; Maidment, 1838, tdd. 365-6; agus na pàipearan-taice aig Dixon (1886, tdd. 412-15). Airson beachdan an Rìgh mu dhìon coilltean (1609), faic Masson agus Burton, 1877-98 [RPCS], imleabhar 8, tdd. 552-4.
- 7 Macphail, 1916, td. 62. Gheibhear cunntas mu luchd-tuineachaidh Fhìobha ann an Gregory, 1881, tdd. 290-91, 298, 316, 335-7, agus ann am Mackenzie, 1903, tdd. 166-70, 186-7, 225-7, 243.
- 8 Lewis, an t-arc-eòlaiche (1984, td. 444): 'the idea that Hay was influenced by his choice of location by a viable works already in existence in the area is an attractive one'.
- 9 Faic O' Dell agus Walton, 1962, td. 118; airson tuilleadh faic Dudley, 1665, tdd. 49-50.
- 10 Litrichean Stephen Aynescombe gu Cailean MacCoinnich, iarla Shìophoirt, 1624 (NLS Adv. MS 33.1.1, imleabhar 10, td. 92, 94).
- 11 Johnson *et al.*, 1977-83, imleabhar 3, td. 62; imleabhar 4, td. 494.
- 12 Tha mi a' cleachdadh 'talamh-iarainn' no 'creag-iarainn' airson 'iron ore' (Beurla).
- 13 Macadam, 1886-7, tdd. 114-19; Masson agus Burton, 1877-98 [RPCS], imleabhar 12, td. 187.
- 14 Pàipear-taice, àireamhan 17-21. Airson obair co-cheangailte ri iarann, faic àireamhan 1, 5, 12.
- 15 Pàipear-taice, àireamhan 13, 14. Airson beachd eile faic Wentworth, 1999a, ainmean 18, 19.
- 16 Pàipear-taice, àireamhan 11; Wentworth, 1999b, ainm 9.
- 17 Airson obair a rinn arc-eòlaichean aig Cladh nan Sasannach, faic Atkinson agus Photos- Jones, 1999a, tdd. 97-103. Tha mi an comain an Dr John Atkinson, Roinn an Arc-eòlais, Oilthigh Ghlaschu, a chuir thugam lethbhreac dhen aithisg seo. Faic cuideachd Mackay, 1904, td. 270.
- 18 Pàipear-taice, Air. 3; Dixon, 1886, tdd. 54, 84, 109, 175, 410. Chan eil lorg agam air an ainm 'Cross' mar shloinneadh a thaobh fianais. A thaobh Bethune, faic Bannerman, 1998, td. 5. Gheibhear lorg air buill de theaghlach Kemp anns an sgìre mus tàinig na Sasannaich (McNeill, 1898, td. 507; Masson agus Burton, 1877-98 [RPCS], imleabhar 6, td. 643).
- 19 Fhuair caraidean Sasannach Hay cead an dìon fhèin o na daoine 'borba' a bha mu chuairt orra. Masson agus Burton, 1877-98 [RPCS], imleabhar 9, td. 351, imleabhar 14, td. 567. Caraidean-malairt Shasannach Sìophoirt air ainmeachadh an cùmhnant, 1628: NLS Ch. 10779. Bha luchd-obrach Sasannach Shìophoirt air an ainmeachadh (Monger, 1958, àireamh 237, tdd. 71-2). Bha Albannaich eile a' cleachdadh eòlaichean Sasannach mun Am seo cuideachd (Smith, 1894, td. 366; Paton, 1911, td. 183).
- 20 Brath puist-dealain thugam on Dr John Atkinson, Roinn an Arc-eòlais, Oilthigh Ghlaschu, 8 Samhain 2004.
- 21 Ach tha fianais ann gu robh luchd-obrach an rìgh an sàs ann an obair-iarainn ann an Ros, bu

- mhath a dh'fhaoidte cuide ri MacCoinnich. Bha MacCoinnich (is caistealan Eilean Dhonain is Inbhir Pheofharain) aig meadhan iomairtean nan rìghrean anns a' Ghàidhealtachd. Bhiodh seo na dhòigh anns am biodh Clann Choinnich, irioslan an rìgh ann an iarlachd Rois, mar seo a' suathadh ri luchd-obrach-iarainn an rìgh ann an 1529 is 1537-8 (Paul, 1905, td. 210; Paton, 1957, td. 6).
- 22** 'Compt' Chailein Chaim, 1569, BL Add. MS 39210, duilleagan 13v, 16v. Airson coimeas, faic Moxon, 1677; Thirsk agus Cooper, 1972, tdd. 299-301, 310-11. Airson fios mu bhalg- sèididh ann am fùirneis-iarainn, faic Aitken, 1969-70, td. 201.
- 23** Bha luach £1,500 ga chur air an iarann a bha luchd an fhearainn ann an sgìrean Shrath Chonain agus Chinn Loch lù a' toirt do MhacChoinnich mu choinneimh am màil. Seo o thiomnadh deireannach Chailein Chaim, 1594, NAS CC 8/8/29, duilleag 68; faic cuideachd tiomnadh deireannach Sine Rois, bean Fear Chinn Tàile, 1604, NAS CC 8/8/43, duilleag 732.
- 24** Airson obair iarainn air diofar sgìrean den Ghàidhealtachd faic Shaw, 1984, td. 84; Aitken, 1969-70; Bil, 1990, tdd. 225-6; Brown, 2000, td. 61; Crossley, 1975, tdd. 31-2; Lindsay, 1977, td. 54; Mitchell, 1907, imleabhar 2, td. 454; Stone, 1972, td. 102; Hannay, 1915, tdd. 110, 293, 393; Ditchburn, 2000, td. 184.
- 25** BL Add. MS 39210, duilleag 14r; airson fios mun chrannaig seo, faic Fraser *et al.*, 1916-17. Airson fios mu ghobhaichean ann an sgìrean eile faic Innes, 1855, td. 432; Matheson, 1972- 4, tdd. 398-401, 409; Robson, 1991, tdd. 40-1; Photos-Jones agus Atkinson, 1998, tdd. 890-1; Aitken, 1969-70, tdd. 200-2; Atkinson agus Photos-Jones, 1999b, td. 279; Photos- Jones, 2001, tdd. 61, 69, 71-72. Taing do Bheth Duncan airson an iomraidh mu dheireadh seo.
- 26** BL Add MS 39210, duilleag 8r.
- 27** NAS CC 8/8/29, duilleag 66-71; CC 8/8/43, duilleagan 730-3.
- 28** Imleabhar 1, td. 560; air neo faic www.dsl.ac.uk/dsl/ (air a leughadh air 14 Iuchar 2005). Tha mi an eisimeil an Ollaimh Colm Ó Baoill airson an iomraidh seo. Tha iomradh air 'cloif' is meudan-comharrachaidh eile iarainn, mar 'widdy', 'lumpis' is 'stanes' ann an Siorrachd Pheairt mu 1508 (Hannay, 1915, tdd. 100, 110, 284).
- 29** Pàipear-taice, àireamhan 11, 16, 22, 24. Faic cuideachd an abairt 'dais of irne' (claif?), o bharanachd Fhearann an Tòisich, 1590, ann an Innes, 1849, td. 193.
- 30** Luach £15,813, 16/- 10d ann an oighreachd Chailein Chaim (1594), le £7,437, 3/- 4d air fhàgail an dèidh na fiachan a phàigheadh. NAS CC 8/8/29, tdd. 69-70. Bha Cailean beartach ann an co-theags uaislean mòra na h-Alba. Faic Brown, 2000, td. 106.
- 31** Stèidhichte air prìsean iarainn Shasainn. Crossley, 1975, tdd. 31-2.
- 32** *The Kingdome of Scotland /performed by John Speed* (air fhoillseachadh ann an Lunnainn le John Sudbury agus George Humbell, 1610). Seo air an Eadar-lìon (14 Iuchar 2005) air làrach <http://www.nls.uk/digitalibrary/map/early/scotland.cfm?id=134>. Bha Speed beò c.1552-1629.
- 33** 'I have resolved to car[r]y home some oare or myne (& clay) w[i]th me, and to make a tryall there'. Tha dà litir arms a' Chèitean 1624 o Steven Aynescombe gu Siophort, NLS Adv. MS 33.1.1, imleabhar 10, àireamhan 92-4. B'ann à Mayfield, Sussex (Sasainn) a bha Aynescombe (Green, 1858a, td. 388; Green, 1858b, tdd. 188, 273). Chaidh casaidean a thogail na aghaidh gu robh e a' reic gunnaichean Scotchmen' chun an 'East India Company' ann an 1624 (Green, 1859, tdd. 100, 435).
- 34** NLS MS 2135. td. 394. Tha lethbhreac (làmh-sgrìobhainn) de eachdraidh Dr George Mackenzie (c.1708) air fhilleadh aims a' co-chruinneachadh seo (Mackenzie, 1894, td. 275).
- 35** Thomson agus Innes, 1814-75 [APS], imleabhar 4, td. 515. Cead baill-armachd do luchd-obrach Hay, 11 Màrt 1612: Masson agus Burton, 1877-98 [RPCS], imleabhar 14, td. 567.
- 36** Masson agus Burton, 1877-98 [RPCS], imleabhar 14, td. 567.

- 37 Shaw, 1984, td. 84; O' Dell agus Watson, 1962, td. 95. Litir o Chailean, Iarla Shiophort, gu Seòras Hay, an t-luchar 1624 (NLS Adv MS 33.1.1, imleabhar 11, td. 61).
- 38 'The works proved beyond doubt to be an early blast furnace' (Lewis, 1984, td. 443).
- 39 Tha clàr-dùthcha aig Lewis (1984, td. 436) leis na trì fùirneisean. Seo o leth-bhreac de chùmhnannt a tharraing Siophort ann an 1628 (NLS MS 14476, duilleag 20). Tha Letterewe' soilleir gu leòr, ach thàinig atharrachadh air an dà ainm eile sin: 'Innerew' is dòcha a' comharrachadh 'Poll Iù' (mar a tha e air mapa Raibeirt Ghordain, 1654) agus 'Lochew' is dòcha a' comharrachadh 'Fasagh'. Faic mapa Shir Raibeirt Ghordain agus Blaeu on àm seo air làrach-lìn an Leabharlainn Nàiseanta (R. Gordonius agus J. Blaeu) 'Extima Scotiae septentrionalis ora, ubi Provinciae sunt Rossia, Sutherlandia, Cathenesia, Strath-Naverniae, cum vicinis regiunculis quae eis subsunt, etiamque Moravia' (Amsterdam, 1654). Seo air an Eadar-lion aig: www.nls.uk/digitallibrary/map/early/record.cfm?id=89 (air a leughadh air 14 Iuchar 2005). Faic cuideachd Atkinson agus Photos-Jones, 1999b.
- 40 Far an robh 'seann' fhùirneis no 'bloomery' a' cur a-mach eadar 20-30 tunna gach bliadhna, bhiodh *blast furnace* a' cur a-mach rudeigin mar 130-150 tunna (Crossley, 1966, td. 273).
- 41 An t-luchar 1624 (NLS Adv. MS 33.1.1, imleabhar 11, td. 61).
- 42 Airson tuilleadh mu Udward is Galloway ann an seagh iarainn is ghunnaichean faic Masson agus Burton, 1877-98 [RPCS], imleabhar 12, td. 711, imleabhar 13, td. 59, 374, 711; Masson agus Burton, 1899-1908 [RPCS], imleabhar 1, tdd. 296, 449, 482, imleabhar 2, tdd. 338-9. Airson Udward is Siophort faic Masson agus Burton, 1899-1908 [RPCS], imleabhar 2, td. 64.
- 43 The said Noble Lord John Lord Hay of Yester hes undirtaken the hazard of the sext p[ar]t of the workis abovewreitt . . . ' B' e bràthair-cèile Shiophoirt a bha ann an Yester (NLS MS 14476, duilleag 20). Bha an dithis pòsta aig dà nighean le Alasdair Seton, Iarla Dhùn Phàrlain (seansailear).
- 44 Bha dreuchd Fleming, rùnaire cabhlachd Shasainn, a' toirt sealladh, is dòcha, air aon mhargaid dha na gunnaichean, ged nach eil fianais ann seach sin (Bruce, 1860, tdd. 281, 341).
- 45 Airson fios mu Shiophort is an iasgaich faic Mackenzie, 1903, tdd. 293, 305-27, 585-95; MacCoinnich, 2004, td. 145 agus fo-nota 61.
- 46 Is e seo is cinnteach, Eilean Sùbhainn ann an Loch Ma'ruibhe (OS NG 920 720), an aon eilean a tha mòr gu leòr air an oighreachd a bha aig MacCoinnich mun àm seo.
- 47 11 Ògmhios 1628 x 31 Cèitean 1629 (NAS Gifts and Deposits 46/18/139). Mòran taing don Dr Alasdair Ros, Roinn na h-Eachdraidh, Oilthigh Shruighlea, airson an fhiosrachaidh seo.
- 48 Seo ann an 'Response sur la proposition faite par Mre Bernard Maquigni aux participants de la Companie de Lewis de par Monsr le comte de Zeafort a Middelbourgh le 13e de Janvier 1631' (NAS Gifts and Deposits 46/18/142). Tha mi fada an eisimeil an Dr Alexia Grosjean, Roinn na h-Eachdraidh, Oilthigh Chill Rìmhinn, airson eadar-theangachaidh. Bha leudachadh mòr air gnìomhachas iarainn anns an t-Suain is Sasainn mun àm seo (King, 2005, tdd. 16-18). Is dòcha gun leagadh seo prisean.
- 49 'Mines of Iron' mun chuairt air Loch Iù: W. J. Blaeu, *Scotia Regnum* (Amsterdam, 1635) air an Eadar-lion: www.nls.uk/digitallibrary/map/early/scotland.cfm?id=135 (air a leughadh air 14 Iuchar 2005). Raibeart Gòrdan (1580-1661) agus Joan Blaeu (1596-1673), *Scotia regnum cum insulis adjacentibus / Robertus Gordonius a Straloch descripsit* (Amsterdam, Blaeu, 1654). Tha e air an Eadar-lion aig làrach-lìn an Leabharlainn Nàiseanta: www.nls.uk/digitallibrary/map/early/scotland.cfm?id=117 (air a leughadh air 14 Iuchar 2005).
Faic cuideachd cunntas Ghordain (c.1630x50, an cois mapa Bhlaeu, 1662, td. 98); Dixon, 1886, tdd. 95-6. Airson tuilleadh fios faic cuideachd Lindsay, 1977, td. 52.
- 50 Faic Mackenzie, 1903, tdd. 305-27, 585-95.
- 51 Lindsay, 1977, td. 52. Airson *blast furnaces* an Sasainn on 16mh linn faic Crossley, 1966, tdd. 273-4, 277-8.

52 'Yo[u]r honors furnace at the lower end of Loch hew [will] serve for two years for o[u]r purpose [...]' Litir o Aynescombe gu Siophort, 30 Cèitean 1624. *NLS Adv MS 33.1.1*, vol. 10, no. 94

Gheibhear an liosta leabhraichean a bhuineas dhan an alt seo, neo am ‘Bibliography’ a tha ceangailt ris an alt seo ann an cùlaibh an leabhar anns a bheil e air fhoillseachadh, tdd. 265-282.